

דילמת הסודות של פרקליט חנות הזכויות

יובל אלבשן

לא יהיה ניצחון של האור על החושך כל עוד לא נעמוד על האמת הפשוטה, שבמקום להילחם בחושך, עלינו להגביר את האור.

א"ד גורדון

א. מבט לרחוב ממשד עורכי דין בגורד שחקים

שש שעות ועשרים וחמש דקות הספקתי לשהות במשרד עורכי דין תל אביבי עד שגמלה בי ההחלטה לעזוב. התקשיתי להתחבר ליוקרה ששודרה מכל עבר, החל ברהיטי המהגוני היוקרתיים ובהם השולחנות הרחבים, עבור בשטיחים שנפרשו מקיר לקיר ובדלתות החדרים המחופות עור, וכלה בחלונות הכפולים ששמרו על שקט תהומי במשרד ("יש לך פה דממה מוחלטת!") כמו שהדגיש בפני השותף הזוטר שקיבל אותי וליווה אותי בקליטתי הכושלת). ממרום המשרד הממוקם בקומה העליונה של בניין שנחשב אז לגורד שחקים נראו האנשים ברחוב כמו גמדים, ואני, שלא יכולתי לשאת זאת, הרגשתי לגמרי כמותם. מיד ידעתי שאין זה מקומי. חלפו עוד דקות ארוכות עד שאזרתי עוז להיכנס לחדרו של אותו שותף ולהודיע לו על החלטתי. הוא לא הופתע יתר על המידה, רק הסביר לי שזה טיבו של המקצוע והוא יודע שאינו מתאים לכולם. לא התווכחתי כי הנחתי שהוא צודק ואולי עלי להחליף מקצוע.

עברו עוד כמה חודשים של לבטים וחיפושי דרך עד שנתקלתי לראשונה

במושג "חנות זכויות" (storefront).¹ קיבלתי במתנה מארז קלטות וידאו של סדרת טלוויזיה ישנה שהפיקה CBS ושמה *The Storefront Lawyers*. הסדרה, שעסקה בעורכי דין צעירים המגישים סיוע משפטי לאוכלוסיות מוחלשות ומודרות,² התבססה על מקרים שהתרחשו במציאות וטופלו בחנויות זכויות ממשיות והציגה בעיות של מקסיקנים אמריקנים ושל אפרו-אמריקנים בחברה לבנה גזענית שבזה לזרים. הפרקליטים של חנות הזכויות נלחמו למענם בכישרון רב ותמיד הצליחו להביא את הדברים לידי סוף טוב. למרבה הצער שררה הסדרה זמן קצר ביותר וירדה מהמסך, אבל אני כבר נשבית.

חנות זכויות, בתחילה נשמע לי הצירוף כאוקסימורון. מה למושג נשגב כמו זכויות אדם ולחנויות שכונתיות דחוסות למראה? אבל זו בדיוק הייתה מטרת הוגיו: להשיב את המשפט, הצדק והחוק למציאות החיים היומיומית של האוכלוסיות המוחלשות יותר. לחבר את שפת הזכויות לשגרת החיים של ההמונים. הדרך לעשות זאת הייתה הקמת "חנות", במירכאות ובלעדריהן, במרכז המסחרי שבה ישבו עורכי דין ואנשי מקצועות משיקים וסייעו במתן עצה משפטית ובמקרי הצורך גם בייצוג משפטי.

תנועת storefront lawyers³ צמחה בארצות הברית בשנות השישים כאחת הנגזרות של המלחמה בעוני שהכריזו אז רשויות הממשל האמריקני תוך שהן מגייסות לטובת העניין את האקדמיה המשפטית (שהקימה קליניקות לסיוע לקהילה בצורת חנויות זכויות),⁴ את לשכת עורכי הדין האמריקנית, את שופטי בתי המשפט (ובראשם נשיא בית המשפט העליון) וארגונים נוספים בחברה האזרחית האמריקנית.⁵ אנשי התנועה בחרו להעביר את שולחן עורך הדין שלהם לחנויות רחוב הממוקמות במרכזים מסחריים בלב שכונות כדי להנגיש את הסיוע המשפטי עבור אלה הזקוקים לו יותר מכול.⁶ תושב השכונה יורד למרכז המסחרי, קונה ירקות אצל הירקן, רוכש תרופות בבית המרקחת ומקבל ידע משפטי ואף סיוע משפטי בחנות הזכויות. כך נעשה המשפט – ועמו, בשאיפה, גם הצדק – לחלק מנוף חייהם של אזרחים שעל פי רוב מודרים ממנו.⁷ נוסף על כך עוצבו חנויות הזכויות באופן שונה מהעיצוב המסורתי של משרד עורכי דין וכללו חלון ראווה שקוף שכל עובר ושב ברחוב יכול לראות בעדו מה קורה בתוכן.

שיטה זו התפשטה ואומצה בעולם כולו. בשנות השבעים החלו להופיע storefront lawyers אף בקנדה,⁸ ובהן פעלו גם עובדים סוציאליים ובעלי מקצועות טיפוליים נוספים.⁹ כיום אפילו במזרח אירופה, ששם נוהגת תרבות

משפטנים שונה לגמרי מזאת שבעולם האנגלו-אמריקני, אפשר לראות מבעד לחלונות ראויה שקופים עורכי דין שוקדים על עבודתם.¹⁰ בישראל הראשונים שייבאו את הרעיונות הללו בשיטתיות היו אנשי עמותת "סנגור קהילתי",¹¹ שפתחו רשת של חנויות זכויות בירושלים, בבאר שבע, בעכו ומאוחר יותר גם בלוד.¹² בעקבותיהם פיתחה גם עמותת "ידיד – מרכזי זכויות בקהילה" מודל של מרכז זכויות דומה.¹³ בזכות עבודתי בעמותה הבנתי שאיני צריך להחליף מקצוע, מצאתי את מקומי מעבר לחלון הראווה השקוף של חנות הזכויות של עמותת "ידיד", בלב הקניון המסחרי של אשדוד.

ב. עיצוב חנות הזכויות

הסתבר שלא הייתי היחיד שחש אי-נוחות וחוסר שייכות למשרדי עורכי הדין שעוצבו בעיצוב המסורתי. בשנים 1998–1999 ערכנו סדרת מפגשים עם אוכלוסיית יעד של עמותת "ידיד" כדי לשמוע את דעתם על השירותים המשפטיים שקיבלו או שביקשו ולא קיבלו.¹⁴ בכל המפגשים חזרו שוב ושוב אמירות על הרתיעה והחשש מפני כניסה למשרדי עורכי הדין. "מהרגע הראשון הרגשתי לא שייכת. הריהוט היקר הלחיץ אותי. הייתה תחושה שהכול פה עולה המון כסף, ולי – מה לי ולכסף?" אמרה אחת המרואיינות.¹⁵ מרואיינת אחרת דיברה על שעות של שהייה בחדר ההמתנה עד שהוכנסה לחדרו של עורך הדין, "והוא היה עסוק מאוד, בקושי התפנה להרים מבט אלי. על השולחן היו המון תיקים פתוחים והרגשתי שאין לו בכלל זמן אלי והוא עושה לי טובה."¹⁶ גם מרואיין אחר, שביקש סיוע בקבלת פיצוי בגין עוולה שנעשתה לו, סיפר על תחושת הלחץ שהרגיש מרגע שנכנס למשרד הפינתי של עורך דין נזיקי והדלת שהייתה מכוסה בעור יקר נסגרה מאחוריו, "ואז לא הצלחתי לדבר ולהוציא מילה אחת מפי. רציתי רק לברוח."¹⁷ את התחושות האלה, שחסמו את המרואיינים בקבוצות המיקוד מלבטא את רצונותיהם וצורכיהם, הם חזרו ותיארו שוב ושוב. עבורם הייתה הכניסה למשרד עורך דין שעתוק של חוויות מחלישות אחרות מחיי היומיום שלהם – המתנה ממושכת בתורים, היתקלות בחוסר פניות ובחוסר סבלנות כי אינם חשובים דיים, והרגשה שאינם במקום המתאים להם. לכך נוספו תלונות על שעות פתיחה שלא מתאימות לעובדים עניים, על מרחק גיאוגרפי שמקשה עליהם את ההגעה וכדומה.¹⁸

חנניות הזכויות ביקשו להיות הפתרון לבעיות אלה. נגישותן, זמינותן, פשטותן ועצם היותן מוכרות משגרת היומיום של התושבים הסירו כל חרדה מהמבקשים להיכנס בדלתותיהן. לחלונות השקופים שפונים אל הרחוב הייתה אותה המטרה שיש לכל בתי העסק ונותני השירותים – למשוך לקוחות מזדמנים שחולפים ברחוב להיכנס ולרכוש ממרכולתם. ולענייננו, המרכולת היא כמובן הזכויות החברתיות שזכאים להן תושבי השכונה המוחלשים, והפוסטרים שבהם מפורטות זכויות ביטוח לאומי תלויים על הקירות. והיו עוד מטרות, חשובות לא פחות. הראשונה שבהן, לשווק את התפיסה שאין מה להתבייש במיזוי זכויות בכלל וזכויות חברתיות בפרט.¹⁹ בשונה מהתפיסה הרווחת בחברה המערבית, אנחנו האמנו, ואני עודני מאמין, כי זכויות חברתיות אינן זכויות לעניים בלבד, אשר ניתנות בחסד, אלא להפך – זכויות המגיעות בדין לכל אזרח. לכן אין מקום ל"מתן בסתר" וראוי שהמעשה ייראה על ידי כול. שקיפות חלונות הראווה של חנות הממוקמת במרכז הקהילה תאמה, למותר לציין, את התפיסה הזאת. מטרה נוספת הייתה להכניס את מה שמתרחש בקהילה המוחלשת שבה עבדנו אל תוך עולם המשפט. רוב פרקליטי החנויות השתייכו לזרם הריאליזם המשפטי (Legal Realism).²⁰ הריאליסטים סברו שהמשפט אינו מדע מדויק אלא תופעה מתחום מדעי החברה שמושפעת מפקטורים חברתיים, פסיכולוגיים, כלכליים ותרבותיים. לדידם תופעת המשפט לא מושפעת מהיגיון כי אם מניסיון,²¹ מה שמחייב היכרות עם כל הגורמים המשפיעים האלה: מיהות הצדדים, נסיבות חייהם, עורכי הדין שהם יכולים לשכור ושהם שוכרים, היחסים שלהם עם השופט, האינטרסים השונים של צדדים שלישיים והשפעתם על ההלכות הנוצרות ועל כללי יישומן.²² חלון הראווה השקוף, שהוא במהותו דו-סטרי, מאפשר לפרקליט החנות להיות הפה של הקהילה בעולם המשפט – שבו מאז ומעולם חסרו סוכני שינוי מייצגים לאוכלוסיות מוחלשות ומודרות,²³ ובה בעת גם העיניים והאוזניים של המשפט באותה קהילה.²⁴ החלונות מאפשרים לפרקליט החנות להיות מתורגמן מהימן בין שני העולמות,²⁵ שלכאורה מנוכרים זה לזה, ולסייע להזנה הדדית ביניהם. כך מסייע פרקליט החנות להילחם באי-הנראות של אותן אוכלוסיות בתוככי עולם המשפט.²⁶

עניין זה טעון הבהרה. כמו שציינה הנרייט דהאן כלב,²⁷ "הספרות משתמשת לעתים במילים 'שקיפות', 'אי-נראות' ו'עיוורון' כבמילים 'נרדפות' באופן שאינו מבחין בהבדלים הקיימים ביניהן [...] כתוצאה מכך מיטשטשים

הברלים מהותיים, כגון בין אפליה פעילה שכוונתה לדחוק לשוליים קבוצה כלשהי לבין אי נראות של קבוצה שמתרחשת ללא כל מדיניות אפליה מכוונת ואשר לכן אי אפשר להצביע עליה בגלוי ולא ניתן לחשוף את גורמי ההדרה. הבחנה זו חשובה להבנת הגורמים המביאים למצב של פגיעה בקבוצות שונות וממילא ליצירת מדיניות ותהליכים שמובילים לפתרון הולם.²⁸ הישיבה בלב הקהילה מאחורי חלונות שקופים אמורה לסייע לפרקליט החנות לראות נכונה תופעות אלה, לאבחן אם הקהילה סובלת מאי-נראות או מעיוורון מכוון ולהבין מה עליו לעשות בתור איש מקצוע שמסייע לקהילה כדי למגרן.²⁹ עצם היותו של פרקליט החנות חלק מההתרחשות הקהילתית,³⁰ גם אם בדרך פסיבית באמצעות החלון השקוף, הופך את הלקוחות הבלתי-נראים לנראים, וכן מקנה לו אפשרות לאבחן ביתר דיוק את דרגת אי-הנראות (על הציר שבין נראות ל-Transparency) של הפרטים בקהילה, ועל בסיס זה להציע פתרונות כלליים ופרטניים טובים יותר.³¹ כך, למשל, בשנים שבהן עבדתי בחנות הזכויות של עמותת ידיד שמוקמה בלב קניון באשדוד, הצלחנו להבחין כי עולי אתיופיה לא נכנסו לחנות (משום שכל צוותה מנה עולים מברית המועצות לשעבר), ועל כן שינינו את הרכב הצוות כדי שיזמין גם את העולים האחרים.

מאחורי עיצוב החנויות עמד רצון נוסף: לקלף את מעטה הקדושה והמסתורין שאופף את העוסקים במלאכת המשפט ומפריד בינם לבין לקוחותיהם בכך שהוא מותיר את הבעיה לא פתורה אצל הלקוחות, ואת הפתרון שמור רק אצל עורכי הדין. הפרדה זו יצרה תלות בין הלקוח המשלם לבין עורך הדין, ומכאן חשיבותה לעורך הדין. הסרת המעטה הזה מבהירה כי העיסוק במשפט אמנם מחייב רכישת ידע רב אבל אינו עבודת קוסמות ובמהותו אין הוא ממש שונה משאר האומנויות, כמו נגרות או אינסטלציה. רק בגלל ההיררכיה החברתית שיצרה השיטה, ופעולות שעשתה הפרופסיה המשפטית במתכוון, קיבל מקצוע המשפטנות את יוקרתו לעומת אומנויות אחרות, ומשכך נעשה – הוא הפך מנוכר ולא נגיש לאוכלוסיות המוחלשות. עמדה על כך נטע זיו כשציינה כי לפי הגישה, הכוח המניע של התארגנות פרופסיונאלית כמו זו של עורכי הדין הוא אינטרס עצמי. לדבריה, "מכיוון שהפרופסיות מייצרות שירותים ולא מוצרים, עליהן לייצר ביקוש תמידי לשירות שהן יכולות לספק ואף לשמר אותו. לשם כך יש לשכנע את הלקוחות שהם נזקקים לשירותו של המומחה דווקא, ושלא יוכלו לספק את השירות

לעצמם.³² כפועל יוצא מכך נפגעה הנגישות לצדק.³³ כדי לחולל שינוי תודעתי זה נדרשנו לחשוף את העבודה המשפטית, להפוך אותה למובנת יותר בעבור צרכניה. התייצבות פרקליטי החנות מעבר לחלון ראווה קידמה ולו סימבולית את מימוש האידיאל הזה, שהוא גם חלק ממימוש הגישה המעצימה שבמהות עריכת הדין הקהילתית, שכן כל אדם שחלף ברחוב היה יכול לראות את מעשינו, להבין כי אין פה איזושהי עבודת סתרים הידועה רק למתי מעט ייחודיים אלא מיומנות גרידא. מיומנות מורכבת שאמנם לא קל לרכוש אותה, אבל מנגד גם אין סיבה להגזים בכישורים שהיא דורשת.

ג. ההעצמה המשפטית בחנות

ההעצמה משפטית היא תהליך שבו עורך הדין עוזר ללקוחו, תוך ליווי ותמיכה, לעבור ממצב של מחסור קיצוני במשאבים, חיצוניים ופנימיים³⁴ – שבטעו הוא נעשה משותק, חסר אונים ותלוי באחרים,³⁵ מצב המכונה מוחלשות (disempowerment) – למצב של רכישת די משאבים משני הסוגים שמקנה לו עוצמה, עצמאות ושליטה בחייו.³⁶

עם המשאבים החיצוניים שפרקליט החנות מסייע ללקוחו לרכוש בתהליך ההתעצמות נמנים מתן הידע המשפטי הדרוש לו להשגת רכוש או כסף שהוא זכאי להם, וכן עזרה ביצירת קשרים וברישות (networking). עם המשאבים הפנימיים נמנים אמון עצמי של הלקוח ביכולתו למצות את זכויותיו, ביטחון עצמי,³⁷ פיתוח מיומנויות רכות (כמו כתיבת תכתובות, קריאת מסמכים, בירור וגילוי מידע מהרשות), פיתוח אינטליגנציה רגשית. כדי שלא תיווצר תלות בין הלקוח לפרקליט החנות, חושף הפרקליט את עבודתו ואת ידיעותיו המקצועיות לפני הלקוח בדרך שתהיה נהירה לו. אך זו רק ראשית העבודה.³⁸ פעולות מעצימות אלה מוגבלות לעתים כיוון שגם אם ירכוש הלקוח די משאבים חיצוניים ופנימיים, הדבר לא יביא בהכרח לשינוי מהותי במצבו. בדרך כלל, חוץ מהעצמת היחיד המוחלש דרושים גם שינוי של המערכת, שינוי של מדיניותה, שינוי כללים פרוצדוראליים או מהותיים. למותר לציין כי על פי רוב, תיקון השיטה לא תלוי רק בלקוח המועצם או בפרקליט החנות.³⁹ אך עדיין יש מה לשפר גם במישור העצמת הפרט, וכדי שזה יתרחש הלכה למעשה מחייבת עריכת דין קהילתית את שיתוף הלקוחות.⁴⁰ בשונה מעורכי דין אחרים, המובילים את התיקים ודורשים מהלקוח לעמוד לרשותם

כדי להשיג את התוצאה המקווה,⁴¹ עורך הדין הקהילתי עומד לשירות לקוח המוחלש ומניח לו תוך הכוונה צמודה להחליט, להוביל את המהלך המשפטי ולתרום את חלקו ככל שיכולותיו וידיעותיו מאפשרות לו. לשם כך מתחייבות שקיפות וזרימת מידע מלאה. לכן ויתרו על השולחנות הגדולים שמפרידים בין עורך הדין לבין הלקוח במשרדים המסורתיים (ולמעשה מפרידים סמלית בין הבעיה לבין הפתרון) לטובת שולחנות קטנים ועגולים. פרקליט החנות יושב לצד הלקוח ליד שולחן עגול, מה שמייצר תחושת שותפות. הלקוח רואה מה עורך הדין עושה, ונעשה גם הוא שותף לעשייה כמבואר בהמשך, ובכך רוכש לעצמו משאבים חשובים בדרך להתעצמות.

מאחר שהעצמה-התחלשות היא תהליך דו-סטרי,⁴² וכשם שאדם רוכש שליטה על חייו כך הוא עלול גם לאבדה בהמשך החיים, יש אקוטיות בעבודה על המשאבים הפנימיים לצד אלה החיצוניים.⁴³ העבודה המשותפת של עורך הדין והלקוח בחנות הזכויות שמתאימה לצורכי שניהם יוצרת אזור ביטחון בין השניים, פותחת לבכות ומכשירה אותם לקראת שינוי.

חשוב להדגיש כי אין זה אומר שהלקוח לא ייזקק לסיוע עורכי דין בעתיד, אלא שההבדל בין אדם מוחלש לאדם מועצם הוא במידת התלות במומחה המקצועי. אדם מוחלש מעביר את כל ההכרעה לידי המומחה ועושה כל שזה מייצע לו. אדם מועצם שעדיין זקוק למומחים משייר את ההחלטה אצלו גם אחרי שנועץ במומחים.⁴⁴ אין זו רק סוגיה של נגישות לשירות משפטי אלא גם שאלה של יחס למקצוענות המשפטית. ככל שלקוח מועצם יותר כך הוא מבין אל נכון כי מדובר במיומנות שאין לקדש את בעליה ואת דבריו ב"כזה ראה וקדש", וכי לפעמים יש מקום לחלוק על הדברים.

לסילוק הקירות ולעבודה לצד חלון ראוה שקוף היה יעד נוסף בתהליך ההעצמה של הלקוח. העיצוב הבהיר לו שמצוקתו אינה סוד שיש להסתירו או להתבייש בגינו. השאיפה הייתה כי אנשי הקהילה שיחלפו ליד החנות יראו את הקורבנות האחרים שבה ויחברו אליהם. ואז יבינו, אלה ואלה, כי המצוקה אינה נובעת מפגם באופיים או באישיותם שהרי היא נחלת רבים, מה שאף יכול להגביר את הסיכוי כי יפעלו יחד נגד השיטה שרומסת זכויות של רבים.

זו הסיבה שגם בחנויות פנימה לא הוצבו קירות בין שולחן לשולחן, והם ניצבו זה לצד זה באופן שגם שומר על החיסיון וגם מאפשר שותפות אם זו תידרש בין לקוחות שונים. בשפה המקצועית נקרא שלב זה "שלב הגילוי".⁴⁵ האדם המוחלש מגלה שבעייתו, שהייתה הסוד שהרחיק והפריד אותו מחברת

בני האדם, אינה רק נחלתו ואז היא הופכת ממקור של בדידות למקור של סולידריות.⁴⁶ כך מועצם הלקוח ומופחתת תלותו בנו, עורכי הדין (ובגורמי סיוע אחרים או בנותני שירותים). חנות הזכויות היא המקום המתאים ביותר – סימבולית ומהותית – לתהליך זה כשחלון הראווה של החנות הוא גם משל וגם נמשל.

במילים ברורות יותר, עיצובה של חנות הזכויות עם חלון הראווה השקוף בטבורו של המרכז המסחרי הקהילתי, וצורת העבודה המעצימה של פרקליט החנות, ביקשו לסלק את הסודות מהאוכלוסייה המוחלשת, הן את סודות המקצוע (ממישור הפתרון) והן את סודות המצוקה (ממישור הבעיה). ואולם, בכל זאת נתקלנו בקשיים לא מעטים.

ד. המלחמה על סילוק הסודות

כצפוי, המהלך לא עבר בקלות. נגד חשיפת סודות המקצוע באמצעות עבודה בחנויות הזכויות התלוננו גורמים מלשכת עורכי הדין כי עבודה מסוג זה פוגעת בכבוד המקצוע,⁴⁷ ואף עולה כדי התנהגות שאינה הולמת את המקצוע.⁴⁸ עצם מיקום חנות הזכויות, והעבודה כפרקליטי חנות, נתפסו כשידול שהוא "פעולה לא לגיטימית אצל עורכי הדין".⁴⁹ לשכת עורכי הדין ניסחה את סיבותיה למנוע עבודה מסוג זה כך: "הסיבה הראשונה לאיסור מקורה בצורך להגן על לקוחות. אדם הזקוק לעורך דין, נמצא בדרך כלל במצוקה קשה, הוא מבולבל ולא יודע כיצד לפעול. מנגד, עורכי הדין הם אנשים מיומנים במלאכת הדיבור והשכנוע שיש להם אינטרס אישי לשכנע את האדם שניצב מולם לשכור את שירותם. במצב זה מפגש ישיר אותו יוזם עורך הדין עלול להביא להפעלת לחץ והשפעה בלתי הוגנת על הלקוח הפוטנציאלי."⁵⁰ וכן, "הגנה על כבוד המקצוע נתפסת לא רק כאינטרס של עורכי הדין אלא כאינטרס ציבורי. בעיני הציבור מהווים עורכי הדין חלק ממערכת המשפט כך שאמון בעורכי הדין מוביל לאמון במערכת המשפט. נדבך חשוב ביצירת האמון הוא מכובדות המקצוע."⁵¹ האמת היא שציפינו לבאות ותשובותינו המוכנות מראש היו שאיננו מקבלים שכר מהלקוחות, הם מקבלים סיוע משפטי חינם אין כסף, ושהעקרונות הנ"ל באים לשרת את מי שיש להם (haves) – אשר בלאו הכי לא צריכים שידול כי הם מודעים לצורך לקבל סיוע משפטי ועורכי הדין שיסייעו להם נגישים עבורם, ולהמשיך

להדיר את מי שאין להם (have nots), שאינם מודעים לצורך בסיוע ועורכי הדין אינם נגישים עבורם. מכובדות, כך הסברנו, מושגת גם משימוש נאצל במשפט לטובת תיקון חברתי. לשמחתנו לשכת עורכי הדין העדיפה לוותר. אבל לבעיה מסוימת לא ציפינו כלל ועיקר: רבים מתושבי השכונה שעבורם הוקמה חנות הזכויות חששו מלהיכנס אליה. החלונות השקופים והמיקום המרכזי בלב המרכז המסחרי חשפו את כל באיה, ורבים העדיפו שלא להיחשף בחולשתם (הם ראו בכך חולשה). היו שטלפנו אלינו וביקשו שניפגש במקומות אחרים (בשכונה אחרת או בעיר אחרת). כשמצב הדברים נמשך, העלה אחד המתנדבים הצעה לפתוח עבור הלקוחות את הדלת האחורית של החנות, זאת המיועדת להכנסת סחורות ומובילה למחסן החנות, וגם לכסות את חלונות הראווה בוילונות כדי שלא יהיה אפשר לראות מי בפנים ומה נעשה שם. שלא כבמאבק נגד לשכת עורכי הדין, הפעם עמדנו מתלבטים ואף חסרי אונים. הרי אנו ביקשנו להפוך את סוד המצוקה לגלוי כדי שיהיה אפשר להיפטר מהבושה הכרוכה בשמירה עליו והנה אנו תורמים כעת להפך. מה עלינו לעשות? האם לשתף פעולה עם התושבים שרואים בעוניים ובמוחלשותם סוד שיש להסתיר, או שמא לא?

ה. על חשיפה והתמודדות עם סודות

לא בכדי התלבטנו. זו אחת מסוגיות היסוד בעבודה בקרב אוכלוסיות מוחלשות. נבהיר: רמיסת זכויות בקרב אוכלוסיות מוחלשות מאופיינת לא פעם במעטה של סודיות אשר מקשה על ההתמודדות עם הפגיעה בזכויות. המעביד הפוגע, הרשות המפלה לרעה או השיטה בכללותה אינם ששים כמובן לחשוף את העניין. גם האזרחים הנפגעים מבכרים לשמור על סודיות מתוך תחושות של פחד (חשש לצאת נגד גורמי כוח שעלולים לפגוע בהם שוב) או של בושה (עיוות המציאות שנוצר על ידי השיטה גורם לאזרח המוחלש לסבור שהוא מקור הבעיה, שהוא האשם במצבו – "אני לא מצליח להסתדר כי אני דפוק!"). פעמים רבות חששו הפונים מפני תגובות שיפוטיות שיבקרן אותם על עצם היקלעותם למצוקה, תגובות שאף עלולות להגביר את בדידותם החברתית. "אם יראו אותי נכנס לחנות הזכויות יבינו שאני נזקק או מסכן." הכול בגלל הסטיגמה החברתית שמתלווה למה שהמסד מכנה "אוכלוסיות מצוקה".

יותר מכך, פעמים רבות הרשויות משתמשות במניפולציה בעולם אפוף סודות זה להמשך שימור הכוח ברשותן. כך, למשל, פקיד עירייה שאחראי למתן הנחות (שקבועות בחוק כזכות) עושה זאת כמעשה חסד מצדו ומתנה זאת בכך שהמקבל לא יגלה לאיש כי קיבל הנחה. בתהליך מניפולטיבי כזה מתעצם הצורך לשמור "סוד" אצל האוכלוסיות המוחלשות. מי שגדל בעולם נעדר זכויות ואפוף בסודות לומד מינקות כי זה מה שעליו לעשות – לשמור דברים בסוד. לכל אלה מתווספת העובדה שבמקרים רבים הסביבה נוטה להכחיש את עצם קיום הבעיה או בוחרת לעצום עיניים אל מול מעשה העוול שמתרחש.

אם כן, האתגר שעמד לפנינו, כמו לפני אנשי מקצוע אחרים בתחום, הוא כיצד להביא את הלקוח לחלוק בסוד (מתוך הבנה שחשיפת הסוד תועיל לו) אך זאת בלי להוסיף על מצוקתו הקשה ולשעתק את חוויותיו משירותים אחרים שכופים עליו התערטלות ולא מתחשבים בצרכיו ובקשייו? אכן אין לשכוח כי אוכלוסיות מוחלשות נאלצות לבוא במגע עם גורמי סיוע וטיפול רבים: עורכי דין, פעילי ארגונים חברתיים, רופאי משפחה, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, מרפאים בעיסוק, מדריכי שיקום ועוד. בכל פעם הם מתבקשים "להיפתח", להתערטל ולספר את סיפור מצוקתם. לא פעם הם לא מקבלים סיוע ממשי אלא נדחים שוב ושוב או נשלחים לגורמים אחרים, כשלמעשה הגורם שלפניו התערטלו לא סייע בפועל. מצב דברים זה מלמד כל בר-דעת שלא להיחשף שלא לצורך אלא להפך – להסתגר ולבנות שריון סביבו, שריון שמגן על "הסוד". במובנים רבים הם סובלים מטראומה של חשיפה חוזרת ונשנית, של התערטלות כפויה, ועבורם החלון השקוף הוא טריגר לטראומת עבר. דווקא עבורם כניסה למקום שבו זהותם נשמרת בקפידה היא בגדר חוויה מתקנת.

מנגד, עמדה אמונתנו בכוחה של העצמה קבוצתית, שלפיה "סוד" המצוקה שנחשף הוא אמצעי ליצירת סולידריות בין חברי הקהילה המוחלשת. מאחר שהמצוקה היא שמאחדת ביניהם,⁵² הרי גילוי הסוד הופך את ההתמודדות לשיתופית,⁵³ מעבירו ממקור של בדידות למקור של חברות, מרחיב את המקורות להבנת הבעיה,⁵⁴ ואף מעשיר את הפתרונות האפשריים לה, אם קיימים, כמו בכל חוכמת המונים.

בהערת אגב אוסיף כי עניין זה מעורר כשלעצמו דילמה נוספת, שהרי חשיפת הסוד תועיל ללקוח רק כשהיא תהיה נחלת כלל הקבוצה, אולם בעבור

האדם האחד שנחשף (בייחוד בנוגע לחלוצים) נוכל לטעון שזה ניצול גרידא לטובת קידום מטרה כללית או לטובת כלל הקהילה. ברילמה זו של טובת הלקוח מול טובת הציבור או מול מטרה ציבורית, עסקתי בהרחבה במקום אחר,⁵⁵ ורק אוסיף שכאן מדובר בקושיה נוספת של הגדרת "הקהילה" ושל קביעת גבולותיה, אותה קהילה שאת טובתה אני לכאורה מעמת עם טובת הלקוח הפרטי שלא מעוניין בחשיפה, שהרי אפילו את הפרטים הללו אני יודע. עם זאת, החלונות השקופים מסייעים לנו גם להבין מי עדיין שקוף, אפילו בעיני עצמו. הנחת העבודה שלנו הייתה כי כל מי שלא מגיע לחנות, נמנע מתוך חשש ולא משום שאינו זקוק לשירותינו, מה שמלמד על מצבו הקשה יותר. את זה אנו גם למדים מהצד השני של חלון הראווה כשאנו רואים אוכלוסיות שנמנעות מלהיכנס לחנות. הבנה זו תאפשר לנו לעשות מאמצים אקטיביים להגיע אליו, למשל באמצעות יישוג.⁵⁶ מנגד, קיים חיסרון נוסף בשקיפות חלון הראווה. לא פעם היות שזהות הלקוחות שנכנסו לחנויות הייתה ברורה לעיני כול, נצבעה כל חנות ונצבע כל מרכז כמשרתים רק תת-קבוצה אחת מתוך תת-הקבוצות הניצות בתוך השכונה המוחלשת. כך, למשל, נתפסה החנות באשדוד כ"חנות זכויות לרוסים בלבד", ובהמשך נתפס מרכז הזכויות בנצרת עילית כ"מרכז לערבים" – מה שהדיר, למרבה הצער, את שאר תת-האוכלוסיות שהיו זקוקות אף הן לסיוע. תופעה זו של מאבק וניכור בין קבוצות מוחלשות לבין עצמן, כאשר הן נלחמות על הפירוים שמוותרים להן הקבוצות ההגמוניות, מוכרת זה זמן רב.⁵⁷ הפתרון הגלום בחנות זכויות המוצבת במרכז הוא שזו תשמש מרכז לכל האוכלוסיות בשכונה. השאיפה היא שכאשר ייכנסו זה לצד זה כל קורבנות השיטה, הבעיה המפרידה תהפוך למאחדת, תיווצר ביניהם סולידריות והמאבק יופנה כלפי השיטה ולא כלפי קורבנותיה האחרים.⁵⁸ בשום אופן הדבר לא יכול לקרות כאשר כל חנות מזוהה עם קבוצה אחת בלבד. מהבחינה הזאת הווילונות על חלונות הראווה מאפשרים לממש את היעד בכך שהם מקשים במידת מה על הלקוחות לעשות סינון ראשוני של הבאים בשעריה.

ו. חזרה לנקודת המוצא – האור המרפא

בראיונות שקיימנו במסגרת מאמצי היישוג בקהילות שבהן עבדנו התברר שאחדים מהתושבים מתנגדים בתוקף להגיע לחנות שחלונותיה שקופים.

בעיקר מפני שהם חיים בקהילה קטנה וכל מי שייכנס לחנות הזכויות יידרש לחשוף גם בפני כל מכריו את הסיבות שבגינן נזקק לסיוע. חשיפה זו קשה משום שבשונה מקנייה של כל מוצר אחר, מיצוי זכויות, ובייחוד זכויות חברתיות, מחייב נגיעה בכל היבטי החיים האישיים של הלקוח. כלומר אין זו רק דרישה לחשוף סוד אלא למעשה חלקים משמעותיים מחייו.

וכך, בשונה מהתחושות שאיתן אני הגעתי, נדמה כי עבור לא מעט חברים בקהילות המוחלשות דווקא המשרד בגורד השחקים, המרוחק והמבודד, היה מקום נוח ומתאים יותר לקבל שירות משפטי, ולו רק בשל הפריבילגיה שהוא מעניק לאלה שנכנסים אליו – הפריבילגיה שלא להיראות. משהבנו זאת גם הסכמנו לפתרון של הכניסה דרך הדלת האחורית, ולטיפול בלקוחות בחדר האחורי שאינו גלוי לעיני כול. עשינו זאת אף שחשנו אי-נוחות אל מול הנינוחות שלהם בחדרים האחוריים, מה שלימד על שעתוק של חוויות קודמות שלהם כאשר הם מקבלים שירות מ"הכניסה של העבדים", כמו שכינה זאת פעם אחד המתנדבים.

היה זה השופט לוואיס ברנדייס, בעצמו עורך דין לשינוי חברתי שנים ארוכות (לא בכדי הוא כונה בפי כול "פרקליט העם" [the people's attorney]), שקבע לפני מאה שנים, ב-1914, כי "אור השמש הוא המטהר הטוב ביותר."⁵⁹ הוא התכוון לשקיפות כתרופה לשחיתות, אולם לאור השמש יש סגולות נוספות, פיזיות ותודעתיות, הוא אינו רק מחטא ומרפא אלא גם שורף. וכך האור שחודר מבעד לחלונות הראווה של חנויות הזכויות והופך מצוקה מסוד למקור עוצמה, יכול גם להזיק ולגרור כוויות. והרי אנו, ממש כמו בצייטוט של א"ד גורדון ביקשנו רק דבר אחד – להגביר את האור.

הערות

1. כמו שהבהרתי במאמרים קודמים (למשל אלכשן, י' "עריכת דין מניעתית ככלי עבודה עם אוכלוסיות מוחלשות" מעשי משפט ד' [2011] 151). אני מבכר לכנות את מקבלי השירות המשפטי אצלנו "פונים", ולא "לקוחות" או "צרכנים", מטעמים של התנגדות להפנמת השיח הקפיטליסטי גם בהקשרים חברתיים. ראו בהקשר דומה: גולדמן, י' "חברותא בעידן ההפרטה", פנים 41 (2007), 55. למרות זאת בהמשך המאמר אשתמש במינוח הרווח "לקוחות", לנוחות הקוראים, בעיקר על שום ההקשר של חנויות זכויות.
2. Gould, Jack. "TV: Socially Involved 'Storefront Lawyers' Bows." *New York Times*. 17 Sep. 1970: 94

3. Bryant G. Garth *Neighborhood Law Firms for the Poor* (1980) p. 106.
לתיאור ארגוני הסיוע המשפטי לפני שנות השישים John S. Bradway, "Legal Aid Clinics in Less Thickly Populated Communities" 30 *Mich. L. Rev.* 905 (1932).
4. האחרונים ראו בתלמידי הקליניקות המשפטיות מאגר זול ומיידי של כוח עבודה משפטי שיכול לספק סיוע משפטי הולם לנזקקים. ראו בהקשר זה: אלבשן, י' "ריח הגלימה כריח השדה – על יעדי חינוך המשפטי קליני" *משפטים* ל"ד נבו, (2004) 454.
5. להסבר בסיסי של מושג "החברה האזרחית" (Civil Society) ראו: גדרון, ב' בר, מ' וכץ, ח' *המגזר השלישי בישראל – בין מדינת רווחה לחברה אזרחית* 38–49 (2003). לתיאור מרתק של החברה האמריקנית בהקשר זה ראו: Putnam Robert, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (2000).
6. דוגמה לארגון שעובד מאז שנות השישים (או תחת השם *Storefront Legal Aid*) ועד היום בשיטה זו ומפעיל רשת של חנויות מסוג זה: *Three Rivers Legal Services*. ראו: <http://www.trls.org> (נבדק לאחרונה ב-5.10.2014).
7. שאיפה שעומדת בבסיס עריכת דין קהילתית. להסבר בנוגע לעריכת דין קהילתית ראו: אלבשן, י' (2014). *פרקליטי העשוקים – המשפט ככלי לשינוי חברתי, עמ' 203*, וכן אלבשן, י' (2004). *זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל, עמ' 35–77*.
8. ראו תיאור מרתק של התפתחות התחום בקנדה: Christopher Moore, *The Law Society of Upper Canada and Ontario's Lawyers, 1797–1997*, University of Toronto press 1997, p. 289.
9. כך לדוגמה פרויקט Parkdale Community Legal Services בטורונטו שהשלים ארבעים שנות עבודה מסוג זה. ראו: <http://www.parkdalelegal.org> (נבדק לאחרונה ב-5.10.2014).
10. Harley D. Balzer, *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History* (1996) p. 231.
11. היה למצער ניסיון קודם אחד להקים חנות זכויות במסגרת "תנועת האוהלים" בירושלים אולם הוא לא עלה יפה והחנות לא שרדה זמן רב. להרחבה על תנועת האוהלים, ראו: סמי שלום שטרית, *המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948–2003*, עמ' 186–197.
12. סגור קהילתי – מרכז לזכויות חברתיות היא עמותה שנוסדה בשנת 1993 כדי "לעגן בחוק זכויות בסיסיות, כגון מזון, דיור, בריאות, חינוך ורווחה אישית למען כל תושבי ישראל" (<http://www.advocacy.org.il>) נבדק לאחרונה ב-1.7.14).
13. ידיד – מרכזי זכויות בקהילה היא עמותה שהוקמה בשנת 1997 כדי "להעצים את השכבות החלשות בחברה... במישור המקומי מתבצעת פעילות העמותה הן בדרך של הגשת סיוע פרטני בהתמודדות עם מצוקות יום-יומיות והן בדרך של הקניית כלים לאחריות קהילתית ולהשתתפות פעילה בחיים בחברה דמוקרטית. במישור הארצי מתבצעת פעילות העמותה בדרך של מאבקים ציבוריים ומשפטיים לשינוי מדיניות" (<http://www.yedid.org.il/aboutus.he.asp>) נבדק לאחרונה ב-1.7.14).
14. קבוצת המיקוד היו באופקים (בניהול עו"ד פיני כהן), כבת ים ובתל אביב (בניהול גב' דורית אברמוביץ) ובחיפה (בניהול עו"ס מרינה זמסקי).

15. קבוצת מיקוד ידיד בת ים, יד-מש-112.99.
16. שם, שם.
17. קבוצת מיקוד ידיד אופקים, יד-אפ-35.99.
18. לפירוט ראו: אלבשן, י' (2003). "נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט", **עלי משפט ג**, עמ' 497, 506-507.
19. להבהרה מושגית, ראו: מונדלק, ג', "זכויות חברתיות כלכליות בשיח החוקתי החדש", **שנתון משפט העבודה ז (תשנ"ט)** 65, בעיקר עמ' 91-104; אדרעי, י' "זכויות אדם וזכויות חברתיות", **ספר ברנזון**, כרך שני, עורכים: ברק, א' וברנזון, ח' (2000). עמ' 45; אלבשן, י' (2004). **זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל עמ' 87 ואילך**.
20. רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 85; וויזנר, הערה 8 לעיל, בעמ' 371.
21. Jerome. N. Frank, "A Plea for Lawyer Schools" 56 Yale. L.J. 1303 (1947)
22. Benjamin n. Cardozo, *The Nature of Judicial Process* (1921); Roscoe Pound, "The Call for a Realist Jurisprudence", 44 *Harv. L. Rev.* 697 (1931).
23. Gerald P. Lopez, "The Work We Know so Little About," 42 *Stan. L. Rev.* 1 (1989).
24. ראו את ספר היסוד בתחום: Gerald P. Lopez, *Rebellious Lawyering* (1988).
25. Clark D. Cunningham, "Lawyer as Translator, Representation as Text: Towards an Ethnography of Legal Discourse," 77 *Cornell. L. Rev.* 1298 (1992).
26. המושג שקוף, *Invisible*, כמתאר אדם שלא נראה על ידי החברה שבה הוא חי הפך לשגור בעקבות הרומן של ראלף אליסון, **האדם הבלתי נראה** (פורסם ב-1952, תרגם לעברית ב-1988 אורי בלסם). גיבור הספר, אדם שחור, שיוצא ללמוד במוסדות של לבנים, נזרק מהם ולבסוף מגיע למצב שאינו יכול לחיות בשני העולמות – הלבן והשחור – ולכן הופך לשקוף בעיני כול.
27. דהאן כלב, ה' (2002). "מנוחשלות: עיוורון מגדרי בתיאוריות פוליטיות ושקיפות של נשים מזרחיות", **סוציולוגיה ישראלית ד(2)**, עמ' 265.
28. שם, עמ' 267.
29. להשלכות האבחנה בין סוגי השקיפות על עבודת הפרקליט, ראו למשל בהקשר לעבודה פוליטית שלו את הדוגמה של הדרת נשים מהפילוסופיה הפוליטית: Coole, Diana (1988), *Women In The Political Theory*, Sussex: Wheatsheaf Books.
30. ראו בהקשר זה של מעמד פרקליט החנות כצופה חיצוני: פנינה מוצפי האלר, פ' "יש לך קול אוטנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה", **תיאוריה וביקורת**, 11 (1997) עמ' 81-98, וכן את לביא, ס' וסווידנברג, ט' "בין ובתוך גבולות התרבות", **תיאוריה וביקורת** 7 (1995) עמ' 76-87.
31. למשל, כשמדובר בעיוורון מכוון, השיטה מכירה בלגיטימיות של אפליה הפוכה, המכונה העדפה מתקנת, בעוד שכאשר מדובר באי-נראות אחרת הפעולה האחרונה נתפסת כלא מוצדקת. דהאן כלב, ה', שם, עמ' 278.
32. זיו, נ' (2008). "מי הזיז את הגלימה שלי? – על הסגת גבול מקצוע עריכת הדין", **מחקרי משפט כד** בעמ' 449-451.
33. שם, בעמ' 477-487.

- William P. Quigley, "Lawyering for Empowerment of Community Organizations" 34
 .21 *Ohio L. Rev.* 455 (1990)
- Rubin H.J. & Rubin, I.S. (2008). *Community organizing and development*. (4th 35
 Edition). Boston: Pearson Education. Ch 4: Empowering individuals, pp. 61-74
- סדן, א' (2008). העצמה כמושג מפתח בשיח ההומניזציה בזמננו. בתוך: אלוני, נ' 36
 (עורך) דיאלוגים מעצימים בחינוך ההומניסטי. תל אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ
 המאוחד. עמ' 48-67.
- Freire, P. (1970). "Cultural action for פריירה של המאמר הנפלא של 37
 freedom". Cambridge: Harvard Educational Review & Center for the Study of
 Development and Social Change
- Shauna I. Marshall, "Mission Impossible? Ethical community Lawyering" 7 38
Clinical L. Rev. 147 (2000); 242 Michael Diamond, "Community Lawyering:
 Revisiting the old Neighborhood," 32 *Colum. Hum. Rts. L. Rev.* 67 (2000)
- ראו בהקשר זה: "העצמה במשפט", בתוך: איינושטט, מ' ומונדלק, ג' (עורכים), 39
 העצמה במשפט, (2008), 9-53.
- ברק, ד' וסדן, א' (2003). העצמה ושותפות – טרמינולוגיה מתעתעת. בתוך: 40
 צ'רצ'מן, א' וסדן, א'. (עורכות). השתתפות: הדרך שלך להשפיע, עמ' 106-124. קו
 אדום, הקיבוץ המאוחד.
- ראו גם: אלבשן, י' "ברק אובמה, עורך דין קהילתי", מעשי משפט ב' (2009) 144. 41
- סדן, א' (1997). העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות 42
 חברתיים אנושיים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. הגדרות ומשמעויות: עמ' 49-74.
- סדן, א' (2009). עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. תל אביב: הקיבוץ 43
 המאוחד, חלק ו', עמ' 319-334.
- Zimmerman, M. A. (2000). "Empowerment theory: Psychological, organizational 44
 and community levels of analysis". In: J. Rappaport & E. Seidman, *Handbook of*
Community Psychology. NY: Kluwer Academic Plenum Publishers. pp. 43-63
- סדן, א' (1997) העצמה ותכנון קהילתי, עמ' 11 ואילך. 45
- Ledwith, M. (2005). *Community development: A critical approach*. Bristol: The 46
 Policy Press. Ch. 3. Doing community development; Schwartz, David .B. (1997).
Who cares? Rediscovering community. Boulder, Co. Westview Press
- סעיף 1(61) וסעיף 53 לחוק לשכת עורכי הדין התשכ"א-1961. 47
- סעיף 3(61) לחוק לשכת עורכי הדין התשכ"א-1961. 48
- נפקות אחרת היא שהוראות כאלה, כמו ההוראה בדבר איסור שידול "נועדו על פי 49
 גישה זו להגביל את התחרות הפנימית בין חברי הפרופסיה לשמר את היתרון שיש
 לוותיקים". זיו, נ' "מי הזיז את הגלימה שלי? – על הסגת גבול מקצוע עריכת
 הדין", מחקרי משפט כד (2008) בעמ' 451.
- זו גוטמן, ל'. "דבר העורכת – שידול כאמצעי פסול להשגת עבודה", אתיקה מקצועית 50
 4, 1.11.2002.
- שם, שם. 51

52. כהן, י' (1992). "הסוד ומקומו בהתפתחות". שיחות ז'. חוב' 1.
53. Schwartz, D.B. (1997). *Who cares? Rediscovering community*. Boulder, Co. Westview Press.
54. Lowery, C. & Mattaini, M. (2001). "Shared power in social work: a Native American perspective of change". In: H.E. Briggs & K. Corcoran. (Eds.). *Social work practice: treating common client problems*. pp. 109–124. Chicago: Lyceum.
55. אלבשן, י' (2008). "דילמת ייצוג אוכלוסיות מודרות בדרך לתיקון חברתי", מעשי משפט א', עמ' 153.
56. Outreach או Reaching out הוא מונח מקצועי שמשמעותו "לצאת אל". הכוונה היא לפעילות יזומה שבה אנשי החנות/מרכז יוצאים לשטח אם לשם מיפוי צרכים של חברי הקהילה, אם כדי להכיר טוב יותר את אורחות החיים הנוהגים בה, אם כדי להגיע לאנשים שאינם נגישים ולהניע אותם לחבור אלינו כדי למצות את זכויותיהם. להבהרת המושג ראו: Kurpius, DeWayne J., Rozecki, Thaddeus, "Outreach, advocacy, and consultation: A framework for prevention and intervention". *Elementary School Guidance & Counseling*, Vol 26(3), Feb 1992, pp. 176–189.
57. סדן, א' (1997). העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 74–88; 161–195.
- Breton, M. (2004). "An empowerment perspective". In: C.D. Garvin, L.M. Gutierrez, & M.J. Galinsky (Eds.). *Handbook of Social Work with groups*. (pp. 58–75). New York: The Guilford Press.
58. ראו בהקשר זה: Dalton, J.H., Elias, M.J. & Wandersman, A. (2001). *Community psychology: Linking individuals and communities*. Australia: Wadsworth. Ch. 12, Citizen participation and empowerment. pp. 340–370.
59. Melvin I Urofsky (2009), *Louis D. Brandeis: A Life* p. 201–227.